

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Гукалова І.В.
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту географії Національної академії наук України

МІГРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДЕВАЛЬВАЦІЇ МІСЦЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМ

У статті обговорюються аспекти трансформації предметної сфери дослідження міграцій в географії і суміжних науках. Розглянуто еволюцію проблемних та змістовних акцентів в оцінках мобільності населення як складного соціально-географічного процесу. Наголошено на потребах постановки нових завдань з вивчення соціальних, культурних, економічних та політичних передумов та наслідків міграції.

Ключові слова: міграція, девальвація місця, мобільність населення, якість життя.

Гукалова И.В. Миграция в контексте девальвации места и качества жизни: постановка проблем

В статье обсуждаются аспекты трансформации предметной сферы исследования миграций в географии и смежных науках. Рассматривается эволюция проблемных и содержательных акцентов в оценках мобильности населения как сложного социально-географического процесса. Указывается на необходимость постановки новых задач по изучению социальных, культурных, экономических и политических предпосылок и последствий миграции.

Ключевые слова: миграция, девальвация места, мобильность населения, качество жизни.

Gukalova I.V. Migration in the context of devaluation OF place and quality of life: issues statement

The article discusses some aspects of the transformation of subject areas of migration studies in geography and related sciences. The evolution of the problem and meaningful focuses in estimates of population mobility as a complex socio-geographical process is considered. The necessity of setting new objectives for the study of social, cultural, economic and political preconditions and the effects of migration is underlined.

Key words: migration, devaluation of space, human mobility, quality of life.

Постановка проблеми. Україна в останні роки має негативний міграційний баланс. За даними Адміністрації Державної прикордонної служби України, у 2015 р. країну відвідало 13,03 млн. іноземних громадян, натомість кількість осіб, що виїхали, становить 23,36 млн. (рис. 1).

У порівнянні з минулими роками, у структурі в'їзного потоку відбулися зміни, зокрема вдвічі зменшилась кількість офіційних російських візитерів, проте збільшилась кількість прибулих з Угорщини, Польщі, Туреччини, Німеччини. Лідером на «віїзному фронті» з України є Польща (ця країна запровадила

досить сприятливий режим для українських трудових мігрантів, і очевидно тенденція прямування туди українців буде продовжуватися і в наступні роки). Активною є бізнес-міграція і в Угорщину, куди виїхали майже 2,5 млн. осіб. Проте цікаво й те, що кількість виїздів з України до Росії у порівнянні з минулими роками зменшилась дуже несуттєво і становить більше 4 млн. осіб – також у більшості трудових мігрантів. Тенденції цих векторів мобільності населення виникли не сьогодні, і навіть не вчора. Проте згодом вони змінюються. До суто соціально-економічних причин таких

змін додаються політичні, культурно-цивілізаційні чинники, які так або інакше змушують географів, як і представників суміжних галузей знань, поглянути на якісні зміни самого процесу міграції, який, не забуваємо, є потужним соціально-географічним процесом. Серйозним викликом для України в останні роки є вимушені переміщення населення внаслідок анексії Криму та військово-політичного конфлікту на Донбасі. Тому міграційний процес потребує багатостороннього осмислення на всіх рівнях свого прояву – починаючи від людини, яка приймає рішення про переїзд чи робить це спонтанно, і закінчуючи формуванням державної міграційної політики.

Дослідження міграцій носять міждисциплінарний характер. Основні науки, з якими у цій проблематиці тісно співпрацює географія – це історія, демографія, урбаністика, соціологія розвитку, соціологія міграції, економіка. Від традиційних досліджень напрямків та інтенсивності міграційних рухів, географія переходить до осмислення нових територіальних ідентичностей, кордонів і прикордоння, діа-

спори тощо. Навіть концептуальне для соціальної географії поняття соціально-територіальної спільності, яке завжди ототожнювалося з певним місцем і територіальною громадою, сьогодні, за рахунок інтенсивного розвитку комунікаційних технологій і обміну інформацією, набуває ознак певної екстериторіальності. Переселення людей тепер відбувається не за вказівкою «зверху», не заради освоєння ресурсів і великих будов соціалізму, іноді вони навіть не є заздалегідь запланованими. Переміщення відбуваються за бажанням або потребами самих людей, але можуть носити і вимушений характер. Тому на порядку денному вітчизняних географічних досліджень розгляд та інтеграція концептуальних напрацювань сучасної міграціології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представники різних галузей знань не обходять своєю увагою проблеми міграції, передумов її виникнення, інтенсифікації чи наслідків. Особливо слід відзначити праці М. Гуляєвої, В. Журавського, С. Западнюк, М. Згуровського, М. Карпенко, В. Куценко,

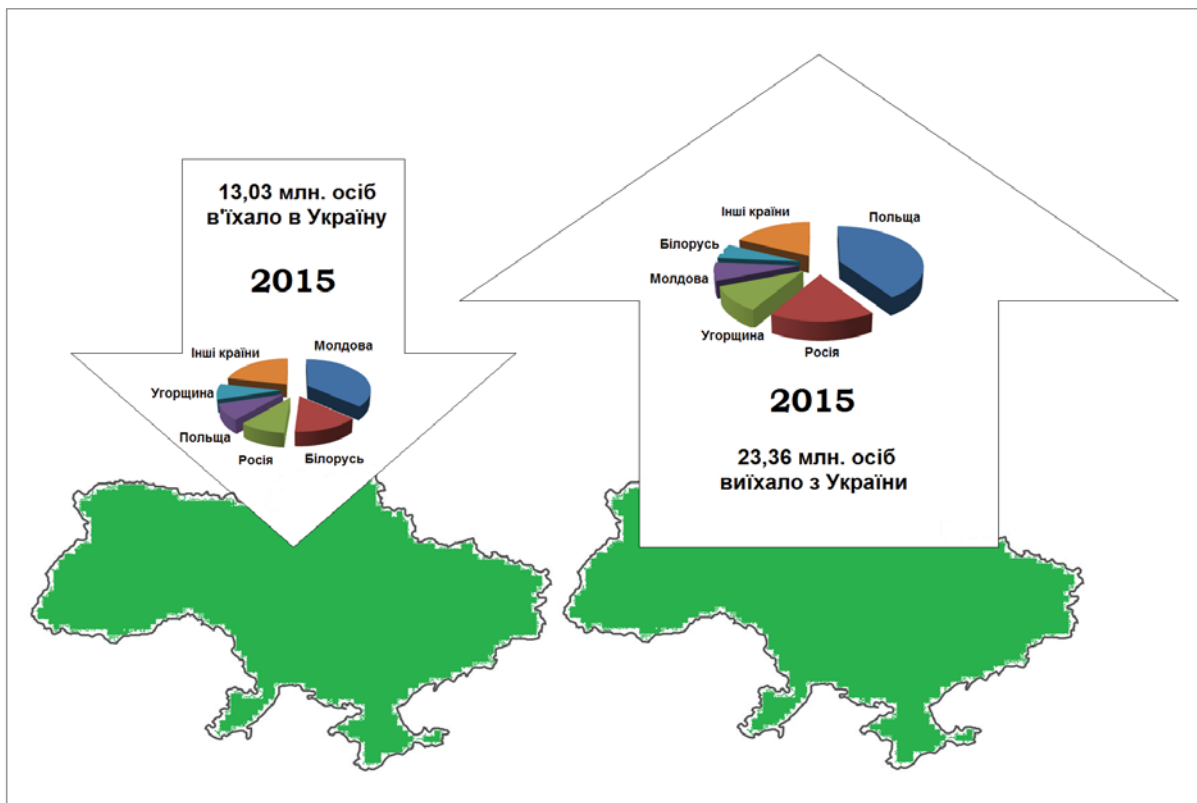

Рис. 1. Структура міграцій за країнами в'їзду і виїзду

Джерело: за даними [6]

О. Малиновської, В. Ніколаєвського, М. Осаволук, Л. Сокурянської, М. Шульги, О. Хомри та ін. Важливими здобутками у галузі досліджень міграції як процесу характеризуються теоретико-методологічні розробки науковців із близького та далекого зарубіжжя – М. Батіста, Ж. Зайончковської, Т. Заславської, В. Мукомеля, Л. Рибаківського тощо. Водночас, наявні географічні та інші дослідження міграції, у т.ч. в Україні, зосереджуються на її аналізі як явища (за яким спостерігають), а не процесу, який докорінним чином змінює суспільство і середовище життя.

Через це, **метою** даної статті є висвітлення певних «дефіцитів», які мають бути «закриті» або взяті на озброєння в опрацюванні проблем внутрішньої і зовнішньої міграції, супроводжуваних її суспільних змін українськими географами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині важко знайти місце, куди б не ступала нога людини з метою отримати певну економічну вигоду. Зростає не тільки власне рух населення, його інтенсивність і обсяги, але й міграція потреб, інтересів, капіталів, інфраструктури. Цю міграцію обслуговують сучасні технології зв'язку – мобільний зв'язок, Інтернет. Не в останню чергу завдяки цим технологіям, людство реалізує своє найвище право свободи вибору місця проживання, освіти та праці. Водночас, сучасна міграція – це не просто людська мобільність, рух капіталу, товарів чи інформації. Сьогодні це – переміщення елементів культур з їх просторово-часовими координатами (системами цінностей, традицій, ідеологій). В такому ракурсі наукові дослідження міграцій тільки розпочинаються.

Сучасному складному розумінню міграції передували глибокі і всебічні дослідження і радянських вчених, і, особливо, представників західних соціальних шкіл. За відомих причин, на теренах колишнього СРСР міграція ніколи не була «зручним» предметом дослідження – надзвичайно велика низка інших проблем розвитку суспільства було зав'язано на цьому багатогранному феномені. Етапність еволюції досліджень міграції у ХХ ст. на Заході, викладена зокрема А. Акерманом у його просторово-часовій моделі розвитку досліджень міграції, свідчить про відповідність домінант-

них досліджень актуальним проблемам того чи іншого історичного періоду, а також – про впливовість тих чи інших наукових шкіл, з іншого боку – про поступальний рух до соціокультурного виміру міграцій [11]:

1) *1920-1940 pp.* – дослідження представників Чиказької соціологічної школи з вивчення наслідків міграції до американських міст з європейських країн та адаптації сільських мігрантів до «типово міських» умов життя;

2) *1930-1960 pp.* – вивчення послідовниками американської школи культурної антропології в країнах Латинської Америки протиріч способу життя сільського і міського населення, що мають місце у процесі урбанізації;

3) *1940-1960 pp.* – опрацювання послідовниками Манчестерської школи соціальної антропології наслідків трудової міграції для соціальної структури і родинних зв'язків у Центральній Африці;

4) *1960-1970 pp.* – зосередження дослідницького інтересу на економічних і політичних аспектах вивчення міграції, при цьому проблеми культури відсуваються на другий план;

5) *з 1980-х pp.* – посилення уваги до соціокультурних чинників, звернення до вивчення питань етнічної і національної ідентичності в контексті національної держави як каталізатора процесів міграції та самоідентифікації.

На початку ХХІ ст. міграція населення стає предметом міждисциплінарної співпраці економістів, демографів, юристів, психологів і географів. Як соціально-географічний процес, вона дедалі більше розглядається не як окреме (автономне) явище, що характеризується масштабними механічними переміщеннями населення, а як соціально-географічний процес, що зачіпає різні сфери життя суспільства, економіку і включений в контекст майже всіх глобальних процесів. Разом з цим, ми констатуємо і дефіцит дослідження феномену міграції з позицій її всебічного і різноспрямованого взаємозв'язку з якістю життя населення країн, регіонів і міст. Але ж міграції різного виду і характеру безпосередньо торкаються фундаментальних основ існування суспільства, його соціальної безпеки.

Розглядаючи постіндустріальне суспільство з позицій зростаючих ризиків, слід зазначити, що його стан в останні роки то в одних,

то в інших країнах сигналізує про збільшення кількості факторів, загрожуючих нормальній життєдіяльності населення. В їх числі і значні техногенні навантаження, що призводять до серйозних порушень екологічного балансу, і військово-політичні конфлікти, і зростаюча диференціація в рівнях соціально-економічного розвитку територій.

В умовах економічної і політичної глобалізації змін зазнають не тільки базові характеристики міграційних переміщень, а й визначальні їх чинники. Можна виділити дві основні їх групи. Перша група – *об'єктивні фактори*, що притаманні конкретному регіону (країні, місту): безробіття, рівень зарплат, перенаселеність, умови життя тощо. Друга група – *суб'єктивні чинники*: усвідомлення людьми свого статусного положення і життєвих перспектив на території колишнього проживання, прагнення підвищити рівень і поліпшити умови життя завдяки вибору нового місця проживання.

Крім того, роль міграції і мігрантів, як і раніше, залишається досить значною в реалізації глобальних і регіональних геополітичних проектів. На інтенсифікацію міграційних процесів впливають складові, що властиві окремим територіально-соціальним спільнотам у певний період часу, а також ідентифікація населення з певним соціумом або територією. Наприклад, з початку незалежності для міграційної картини України стали характерними нові тенденції: повернення кримських татар, «відтік мізків» у країни далекого зарубіжжя, масова трудова міграція у сусідні країни, зменшення, а іноді зміна напрямку потоків «село-місто» тощо. За цими тенденціями стоять і великі зрушення у способі і умовах життя людей – місцевого населення і мігрантів.

За словами Н. М. Рімашевської, «бідного робить бідним не тільки рівень доходів, а усвідомлення того, що у нього немає чогось, що є у інших» [9]. Дійсно, аспект порівняння умов життя завжди був присутній в оцінках передумов міграції. Зростаючий сьогодні обмін інформацією між країнами і регіонами зруйнував ізоляцію локальних і регіональних спільнот, відкривши їх світу і збільшивши потік інформації про умови життя і зайнятості у тих чи інших місцях планети. Таким чином сти-

мулюється не стільки сама міграція, скільки ті чи інші життєві рішення окремих людей, бізнес-проекти (як легальні, так і нелегальні).

І в Україні, і за її межами, науковцями на міждисциплінарному рівні було зроблено чимало для того, щоб створити загальну теорію міграцій (міграціологію), яка описує і пояснює міграційні рухи населення, що мають, перш за все, соціально-економічну природу (див. [5,8]). Проте, цілісного розуміння ролі міграцій у формуванні соціальних відносин і їх впливу на життєдіяльність суспільства до цих пір немає. Тут мають внести свою лепту і географи.

Звертаючись до відомих теоретичних досліджень міграції, слід зазначити, що цей процес розглядається, насамперед, як територіальний рух населення, на відміну від природного і соціального його руху [7]. Тобто сутнісною рисою міграції є саме переміщення в географічному просторі. Те, що це може вплинути на зміну демографічної поведінки, сімейних, статусних, професійних позицій – це вже друге, первинними є передумови, мотивація міграцій і саме переміщення населення в просторі. Але складність і багатозначність міграційних процесів, їх наслідків для багатьох країн світу визначають і зростаючу роль конкретних спільнот і окремих особистостей у формуванні і розвитку нових суспільних структур і процесів, чим підкреслюється і соціальна природа міграції. Тому географічна складова обов'язково повинна бути інтегрована у соціально-економічну, політичну, соціокультурну та інші складові складного феномену «міграція».

Відомими у поясненні сучасної географії механічних рухів населення стали праці І. Валлерстайна, який розділив світ на три підсистеми – центр, напівпериферія і периферія. Міграція, в рамках цієї системи, розглядається як наслідок економічної сегментації світу та існування світосистемного ринку праці, а також як спосіб задоволення потреб більш сильних систем центру за рахунок більш слабкої периферії [3]. При такому підході під міграцією розуміються лише ті переміщення населення, які детерміновані світовим поділом праці.

Британський соціолог З. Бауман описує міграцію як результат модернізації світу [1]. Він бачить у ній наслідок процесів соціальної

трансформації суспільства, політичні, економічні, соціокультурні та інші його зміни. Одним з аспектів модернізації є вже згадана швидкість інформаційного обміну між віддаленими територіями. Фізичний простір при цьому стає лише майданчиком для передачі інформації, а результатом цього процесу є девальвація місця як такого. У суспільствах, де все змінюється з величезною швидкістю, не залишається місця тривалим зв'язкам, в т.ч. тривалим зв'язкам з територією. Натомість рухомі форми соціальності стають доцільними і популярними. Паралельно відбувається розпад класичних систем стримування (поняття про Батьківщину, малу батьківщину тощо), і саме мобільність населення стає фактором формування високого рівня життя, соціальної захищеності. Міграція ж фахівців, або освітня міграція – це взагалі ознака елітарності. Ну і навпаки – нездатність до міграції, вимушена або психологічно виправдана прив'язаність до свого місця проживання – скоріше ознака збідніння, ніж збагачення.

Але міграції не повинні осмислюватися з позиції виключно практики міжнародних економічних, політичних відносин, цивілізацій та міжнародного права. Величезна кількість міграційно зумовлених явищ та процесів

мають внутрішньодержавний і внутрішньорегіональний прояв. Вони впливають на поведінку суб'єктів господарювання, детермінують середовище життя, визначають пріоритети держави у сфері регіональної політики та територіального управління.

Наприклад, поширені у всіх країнах маятникові переміщення населення, пов'язані із щоденними поїздками на роботу і додому з одного населеного пункту в інший, також відносяться до міграцій. Вони носять локальний характер і не впливають на географічний рисунок розселення, водночас здійснюють суттєвий вплив на формування «соціальної та економічної географії» регіонів, ядром яких є великі міста. Навколо останніх утворюються агломерації, які об'єднують приміські поселення різного рангу навколо центру, виконуючого роль економічної бази для все зростаючого вишир агломераційного утворення. Зростаюча мобільність ресурсів, якісні зміни в інформаційних і транспортних зв'язках забезпечують істотні трансформації міст і околиць. Це впливає не тільки на масштаби будівництва і вартість житла, але загалом – на соціокультурну природу величезної території, значно фрагментує середовище агломераційних зон, де центр контрастує з околицями і поступово «відрива-

Рис. 2. Аспекти, які знаходяться в основі міграції як суспільно-географічного явища

Джерело: укладено на основі [2]

ється» від них в економічному і соціальному плані. Через ціни на нерухомість мігранти, що прямують до міст, насправді часто селяться в приміській зоні і їздять до великого міста, де пропозиція роботи, зарплати краща і відповідає кваліфікації, а також запитає людей.

Таким чином, на сьогоднішній день акценти досліджень у географії міграцій зміщуються в бік вивчення передумов різних видів міграцій, прогнозування потоків мігрантів у просторі і часі, а також кількісних і, головне, якісних характеристик міграційних процесів. Розглядаються три головних «кити», на яких базується процес: мобільність (при чому не тільки територіальна, а і інша, яка її супроводжує – соціальна, професійна тощо), потреба, і прагнення людей до стабільності, що у свою чергу пов'язано із проблемами адаптації до нових умов проживання (рис.2).

Відомо, що географія, насамперед, апелює до аналізу об'єктивних передумов формування тих або інших географічних процесів. У випадку міграцій йдеться про територіальні відмінності важливих для людини умов життя – природно-географічних, економічних, соціальних, політичних, культурних тощо. Людина, за інших рівних, завжди вибере кращі умови. У випадку соціально-географічного осмислення ми також мусимо «наблизити» причини міграції до людини, і таким чином значно суб'єктивувати процес, виділяючи мотиви, стимули, можливості здійснювати переїзд, переміщення і закріпитися на новому місці, а можливо і повернутися назад через деякий час.

В принципі це відповідає логіці розвитку науки і логіці сучасного суспільного поступу в цілому, адже міграція – це не тільки спосіб перерозподілу трудових ресурсів, що має суто економічне підґрунтя (а це тривалий час було «закладено» в теорії міграцій). Згадаємо Е. Равенштайна, який ще у XIX столітті сформулював закони міграції на основі факторів «притягання і виштовхування». Виштовхують мігрантів економічні кризи і нестабільність, соціальні потрясіння, стихійні лиха, натомість аттрактивними факторами завжди виступають економічна і політична стабільність, соціальна захищеність, високі рівні зарплат і пропозиції на ринку праці, позитивна демографічна ситуація, висока якість освіти, відсутність будь-якої

дискримінації населення, сприятлива екологічна ситуація. Загальний характер цієї теорії ніколи не був її недоліком – вона і досі «працює» для більшості класичних імміграційних країн, привабливих для іммігрантів саме рівнем свого розвитку і високими стандартами життя. Водночас, ця теорія сприяла розвитку інших концепцій, наприклад, неокласичної економічної, що розглядає міграцію як результат інтернаціоналізації ринків, інтеграції капіталу і доходів. Виходячи з неї, трудові ресурси в країні-донорі і країні-реципієнті є взаємозамінними, а міграція дозволяє підтримувати баланс зайнятості.

Проте особливо цікавою при осмисленні соціального контексту міграцій є теорія людського капіталу, виходячи з якої кожна людина розглядається як результат інвестицій в її здоров'я, кваліфікацію, освіту і самопочуття (самовизначеність). В такій теорії міграція – це засіб вкладень в людину, якщо вигоди від неї дійсно перевищують витрати (втрати). Тут важливо, що крім співставлення економічних здобутків і вигравів, неодмінно враховується і психологічний аспект – зміна соціокультурного середовища, порушення тісноти родинних зв'язків через віддалення від членів сім'ї, адаптаційні здатності і адаптаційні можливості мігрантів [12]. З таких позицій міграція – це механічний рух населення з метою зміни його місця проживання, *мотивований прагненням поліпшити умови свого існування, задовольнити актуальні і майбутні потреби та інтереси.*

Міграція і в географії не може розглядатися інакше, ніж як реакція людей на деструктивні зміни в житті суспільства, спосіб адаптації, що знаходить прояв в енергії переміщення і зміни місця проживання. Люди – це основне джерело енергії для соціогеосистеми, а міграція населення – джерело підтримки життєздатності і заданої еволюційної динаміки її розвитку. Візна міграція, як правило, виконує життєво необхідну для соціальної системи (будь-якого територіального рівня – від країни до окремих поселень) функцію «енергообміну» із зовнішнім середовищем [4]. Виїзна міграція має сприйматися як ринкова категорія, що зумовлюється попитом і пропозицією. Але найчастіше виїзна міграція набуває негативних рис: у випадку України сьогодні – це природна реак-

ція людей на дистанцію у рівні та якості життя між окремими територіями + вимушене переселення через існування в окремих регіонах загроз життю і соціальній безпеці.

Отже, територіальне переміщення індивідів здійснюється у певному соціально-просторовому континуумі, що визначають як простір можливостей або простір стимулів, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ і сприймається людьми в контексті якості життя [10].

Висновки. Необхідність співвіднесення власне територіальної мобільності населення з усім комплексом соціальних наслідків зумовлена гуманітарною місією соціальної географії, яка полягає в гармонізації відносин людини і оточуючого середовища, передбаченні віддалених перспектив суспільно значимих рішень, формуванні компетенцій, які дозволяють людям (не тільки фахівцям-географам) усвідомити своє місце в світі, свою роль, узгоджуючи з цим і власне місцеположення. Останнє в багатьох випадках може змінюватися протягом життя неодноразово – це реальність нашого часу і об'єктивна відповідь соціуму на зміну умов життя, тому потреба у виваженій міграційній політиці на всіх рівнях і постановці нових дослідницьких завдань у вивченні міграцій щороку зростає і в Україні, і в усіх країнах Європи і світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева – М.: Логос, 2002. – 390 с.

2. Бондырева С.К. Миграция (сущность и явления) / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов; [2-е изд., стер.]. – М. Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2007. – 296 с.

3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире./ Иммануэль Валлерстайн / Под общ. ред. канд. полит. наук Б.Ю. Кагарлицкий. – СПб. Университетская книга, 2001. – 416 с.

4. Горинова Е.В. Миграция населения как объект социально-синергетического осмысления в условиях глобализации // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2011. – № 4. – С. 69-78.

5. Денисенко М.Б., Ионцев В.Л., Хорев Б.С. Миграциология. – М.: Издательство МГУ, 1989. – 414 с.

6. Кравченко В., Левкович О. Географія міграції: куди їздили українці в 2015 році і хто відвідував Україну // Forbes Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/nation/1410211-geografiya-migraciyi-kudi-yizdili-ukrayinci-v-2015-roci-i-hto-vidviduvav-ukrayinu>

7. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О.А. Малиновська. – К. : НАДУ, 2004. – 235 с.

8. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М.: Наука, 1975. – 231 с.

9. Писаренко Д. Три миллиардера в состоянии прокормить весь мир: Интервью с профессором Н.М. Римашевской // Аргументы и факты. – 2001. – № 41. – С. 6.

10. Прибыткова И. Миграционное поведение и качество жизни населения в концептуальном и эмпирическом измерениях / Миграция и развитие. Материалы международной конференции (Пятое Валентеевские чтения). – Москва: МГУ, 2007. – С. 257-281.

11. Ackermann A. Ethnologische Migrationsforschung: ein Überblick. // Zeitschrift für Kulturwissenschaften. Ethnologie der Migration. Ausg. 10. Winter 1997. – S. 1-28.

12. Molho I. Theories of Migration – a Review / Ian Molho // Scottish Journal of Political Economy. – 1986. – № 33. – P. 396-419.